

PRILOG BOLJEM POZNAVANJU SIMBOLIKE ZOOMORFNIH RECIPIJENATA IZ ANTIČKE LUKE U ZATONU KRAJ NINA

TOWARD BETTER UNDERSTANDING OF THE SYMBOLISM OF THE ZOOMORPHIC RECEPTACLES FROM THE ANCIENT PORT OF ZATON NEAR NIN

Na području antičke luke u Zatonu kraj Nina pronađena je pri hidroarheološkim istraživanjima velika količina keramičkoga materijala, među kojim autor izdvaja i obrađuje dva zoomorfna recipijenta. Interdisciplinarnim radom autor nastoji objasniti simboliku ovdje obrađivanih zoomorfnih recipijenata. Komparativnim istraživanjima u vidu analogija upotpunjuje pregled i distribuciju ostalih zoomorfnih recipijenata maloazijske provenijencije pronađenih na prostoru antičke Liburnije.

Također će u radu po prvi put biti naznačene poneke pojedinosti izrazito dokumentacijske i tehničke naravi ovdje obrađivanih zoomorfnih recipijenata, poput dodjeljivanja inventarnoga broja, obrade arheološkoga materijala, kolorita i tonaliteta boje, dimenzija, zapremnine i drugih odrednica.

Ključne riječi: simbolika, zoomorfni recipijenti, keramičke posude, antika, kult – ritual, Zaton – Nin, liburnska i rimska luka, hidroarheologija, *Aenona*

From the large quantity of pottery found during the hydroarchaeological research in the ancient port of Zaton near Nin, the author singles out and discusses here two zoomorphic receptacles. Using an interdisciplinary approach, the author endeavors to explain the symbolism of the zoomorphic receptacles discussed here. In his comparative research, the author uses analogies to complement the overview and distribution of the other zoomorphic receptacles of the Asia Minor origin found on the territory of the ancient Liburnia.

Also for the first time, the work provides details of how these zoomorphic receptacles were documented (e.g. the way of assigning their inventory numbers) and some technical details (the processing of the archaeological material, its colors and shades, dimensions, capacity and other determinants).

Key words: symbolism, zoomorphic receptacles, ceramic vessels, Antiquity, cult – ritual, Zaton – Nin, Liburnian and Roman port, hydroarchaeology, *Aenona*

Zahvaljujući izvoru pitke vode, povoljnom geografskom položaju, odnosno neposrednom izlazu na Jadransko more, stvoren je bitan preduvjet za rani postanak, razvoj i naseljavanje prostora današnjega Nina.¹ Zbog povoljnoga smještaja na plitkoj laguni tamošnjega ninskog zaljeva također se vrlo brzo mogla razvijati pomorska tradicija ovoga kraja, o čemu nam ujedno svjedoči priopćenje rimskoga gramatičara Marka Verija Flaka iz 2. stoljeća prije Krista, opisujući nam čuvene liburnske brodove zvane *Serilia liburnica*.² U tom kontekstu vrlo rane i razvijene pomorske tradicije ninskoga areala svakako posebnu znanstvenu pozornost valja posvetiti problematici brodskih pristaništa i luka u predrimsko (liburnsko), odnosno rimsko doba vladanja na prostoru istočnojadranske obale.³ Međutim, zbog neprikladnih i ograničenih maritimnih uvjeta ninske lagune, razvija se oko 2,5 km u pravcu jugozapada liburnska, odnosno rimska luka, na području današnjega Zatona.⁴ Definirani prostor Zatonu u uvali Dražnik atribuiramo kao luku rimskoga municipija Aenone, za čije je potrebe međusobne povezanosti izgrađena spojna komunikacija i kamena konstrukcija mosta preko Ričine.⁵ Prostor liburnske i rimske luke u Zatonu predstavlja iznimno značajan arheološki i hidroarheološki lokalitet na području današnje Hrvatske. Na mikrolokaciji *Rt Kremenjača*⁶ vršena su pod vodstvom Zdenka Brusića još sredinom 1960-ih godina prva arheološka istraživanja, pri čemu su otkrivena značajna arheološka otkrića. Historijat istraživanja zatonske luke upotpunjuju istraživanja Borisa Ilakovca koji se također bavio hidroarheološkim pitanjima širega prostora zadarskoga akvatorija.⁷ Konačno, Smiljan Gluščević već niz godina suvremenim metodološkim i interdisciplinarnim naporima provodi hidroarheološka istraživanja spomenute antičke luke u Zatonu.⁸

Osim liburnskih serilija, u sklopu operativne obale također je otkriveno lučko postrojenje sa sačuvanim građevinama, skladištima, lukobranom i ostalim arhitektonskim jedinicama uvriježenih prilikom koncipiranja i izgradnje antičke luke (Vitr., *De arch.*, V, 12). Tijekom višegodišnjih sustavnih arheoloških istraživanja u sklopu ovdje obrađivanoga kompleksa na prostoru antičke luke u Zatonu kraj Nina također je pronađeno čitavo bogatstvo različitoga

The present-day Nin owes its early founding, development and settlement to the important preconditions such as the existence of a fresh water spring and a favorable geographical position (a direct access to Adriatic Sea).¹ This favorable position – in a shallow lagoon of the Bay of Nin – also enabled a very rapid development of the seafaring tradition in the area. Evidence of it can be found in a report of Marcus Verrius Flaccus, a Roman grammarian from the 2nd century BC, in which he describes the famous Liburnian ships called *Serilia liburnica*.² In the context of the very early and developed seafaring tradition in the Nin area, science should pay particular attention to the problem of landing places and ports in the pre-Roman (Liburnian) and Roman periods on east coast of Adriatic.³ Due to inadequate and limited maritime conditions of the Nin lagoon, a Liburnian (and Roman) port developed on the site of the present-day Zaton, approx. 2.5km to the southwest.⁴ The defined area of Zaton in Dražnik Cove has been attributed as the port of the Roman municipium of Aenona, requiring an interconnection road and a stone bridge over the Ričina.⁵ The area of the Liburnian and Roman port in Zaton is indeed an exceptional archaeological and hydroarchaeological site on the territory of the present-day Croatia. The first archaeological excavations at the *Cape Kremenjača*⁶ microlocation, led by Zdenko Brusić in the mid-1960s, yielded significant archaeological finds. Also important in the history of the Zaton port research are the excavations led by Boris Ilakovac, which were also focused on the hydrarchaeological issues of the local waters of Zadar.⁷ And finally, for a number of years now, Smiljan Gluščević has been carrying out hydroarchaeological excavations of the said ancient port in Zaton, using modern methodological and interdisciplinary approaches.⁸

In addition to the above mentioned Liburnian seriliae, port facilities with preserved structures, warehouses, a breakwater and other architectural units typical for ancient ports were found along the ancient dock (Vitr., *De arch.*, V, 12). The years-long systematic archaeological excavations of the discussed complex of the ancient port in Zaton near Nin also resulted in numerous finds of varied

1 A. Škegro, 1999, 237; B. Ilakovac, 1982, 107; D. Deković, 2000, 11.

2 M. Križman, 1979, 200-204; S. Gluščević, 2006, 180; D. Vrsalović, 2011, 41, 94, 142-147; K. Buršić-Matijašić, 2012, 210.

3 Usporedi: Š. Batović, 1968, 23.

4 J. J. Wilkes, 1969, 203; B. Ilakovac, 1998, 4; K. Regan – B. Nadilo, 2009, 680; S. Gluščević, 2011, 6; M. Sanader, 2008, 26; M. Čelhar, 2008, 183-184.

5 Z. Brusić, 2003, 33-35; A. Starac, 2000, 89; M. Kozličić, 1990, 100-101; J. Medini, 1969, 53; B. Ilakovac, 1995, 81-82; M. Suić, 1996, 563; 1950, 53-58; A. Kurilić 1999. O uvali Dražnik također vidi: A. Fortis, 2004, 15. Također vidi: VAHD, LII 1935/49; AK 2620.

6 O toponimu *Kremenjača* vidi: B. Ilakovac, 1996, 92, 83, bilj. 3; M. Krajačić, 2009, 17; Brusić, 1968, 204.

7 B. Ilakovac, 1996, 83-100; R. Jurić, 2009, 214; I. Radić-Rossi, 2009, 103.

8 S. Gluščević, 1984, 17-18; 1986a, 46-47; 1987, 43-44; 2002, 77-86; 2004a, 104-111; 2007, 420-421.

1 A. Škegro, 1999, 237; B. Ilakovac, 1982, 107; D. Deković, 2000, 11.

2 M. Križman, 1979, 200-204; S. Gluščević, 2006, 180; D. Vrsalović, 2011, 41, 94, 142-147; K. Buršić-Matijašić, 2012, 210.

3 Cf: Š. Batović, 1968, 23.

4 J. J. Wilkes, 1969, 203; B. Ilakovac, 1998, 4; K. Regan – B. Nadilo, 2009, 680; S. Gluščević, 2011, 6; M. Sanader, 2008, 26; M. Čelhar, 2008, 183-184.

5 Z. Brusić, 2003, 33-35; A. Starac, 2000, 89; M. Kozličić, 1990, 100-101; J. Medini, 1969, 53; B. Ilakovac, 1995, 81-82; M. Suić, 1996, 563; 1950, 53-58; A. Kurilić 1999. For Dražnik Cove, see also: A. Fortis, 2004, 15. See also: VAHD, LII 1935/49; AK 2620.

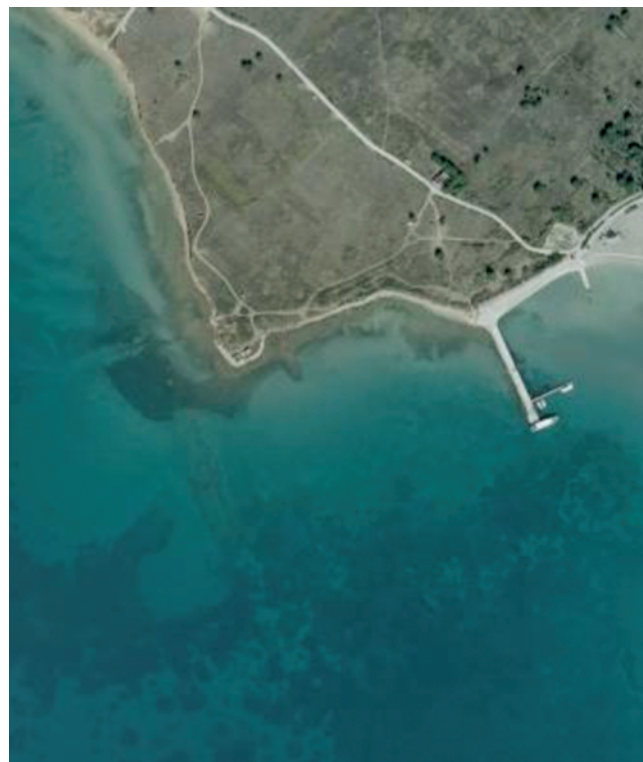
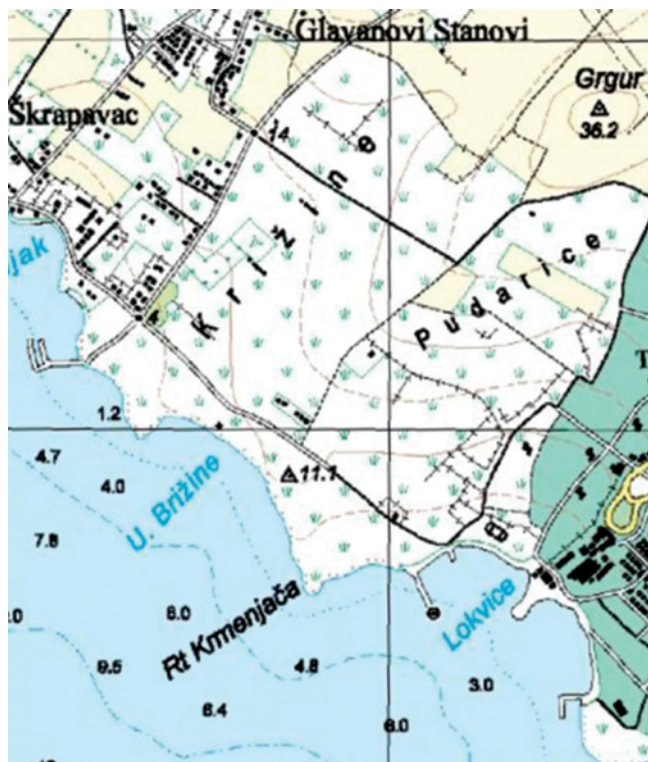
6 For place name *Kremenjača*, see: B. Ilakovac, 1996, 92, 83, footnote 3; M. Krajačić, 2009, 17; Brusić, 1968, 204.

7 B. Ilakovac, 1996, 83-100; R. Jurić, 2009, 214; I. Radić-Rossi, 2009, 103.

8 S. Gluščević, 1984, 17-18; 1986a, 46-47; 1987, 43-44; 2002, 77-86; 2004a, 104-111; 2007, 420-421.

sitnog arheološkog materijala.⁹ U tom kontekstu valja izdvojiti staklene, metalne, građevinske, drvene i druge vrste materijalnih ostataka.¹⁰ Posebnu znanstvenu pozornost zaslužuje bogatstvo keramičkoga materijala koji potječe iz svih krajeva sredozemnoga areala; počevši od Hispanškoga poluotoka, galskoga i panonskoga predjela, preko Italskoga poluotoka, pa sve do istočnomediteranske i sjeveroafričke produkcije. Upravo bogatstvo raznovrsnoga materijala, njegova distribucija i provenijencija, čini ovo arheološko nalazište znamenitim.¹¹

small archaeological material.⁹ We should single out here glass, metal and wooden remains, those belonging to construction material, as well as other material remains.¹⁰ Particular attention should be paid to the wide variety of ceramic material coming from all over the Mediterranean: Hispanic Peninsula, Gallic and Pannonian regions, Italic Peninsula, Eastern Mediterranean and North Africa. It is this abundance of various materials and their distribution and provenance that make this archaeological site so remarkable.¹¹

Slika 1. Položaj Zatona, rta Kremenjače i rimske luke Aenone

Figure 1. Location of Zaton, Cape Kremenjača and port of Roman Aenona

after / prema: www.arkod.hr

9 M. Buovac, 2012, 2; Z. Brusić, 1995, 39-41; S. Gluščević, 1986b, 255; J. Belošević, 2007, 12.

10 A. Campedelli, 2004, 156-157; S. Gluščević, 2004b, 41; A. J. Parker, 1992, 457-458; D. Vrsalović, 2011, 94; M. Parica, 2008, 86.

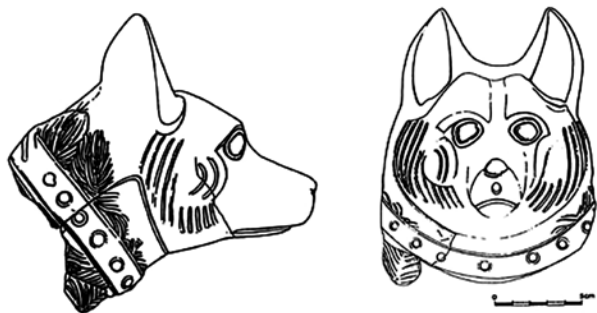
11 U srpnju 2011. godine svečano je u Arheološkom muzeju Zadar otvorena izložba pod nazivom *Zaton – izgubljena luka* gdje je javnosti bio prezentiran sav reprezentativan materijal, koji je kroz desetljeća istraživanja sakupljan, obrađivan i dokumentiran. Nakon selekcije, obrade, konsolidacije, inventiranja arheološkog materijala i konačno postavljanja izložbe, u kojoj je ujedno sudjelovao i sam pisac ovih redaka, mogao se dobiti uvid u život jedne antičke luke. Stoga bih na ovom mjestu zahvalio Smiljanu Gluščeviću na ukazanoj prilici i sveprisutnoj pomoći tijekom mogega rada i boravka u Arheološkom muzeju Zadar. Također bih se na ovome mjestu htio kolegijalno zahvaliti svima onima, koji su me razgovorom i savjetom uputili na brojne korisne podatke glede keramičkoga materijala iz Zatona (John Hayes, Eleny Schindler-Kaudelka, Susanne Zabehlicky-Schaffenegger, Anne de Pury-Gysel, Kathleen Warner Slane).

9 M. Buovac, 2012, 2; Z. Brusić, 1995, 39-41; S. Gluščević, 1986b, 255; J. Belošević, 2007, 12.

10 A. Campedelli, 2004, 156-157; S. Gluščević, 2004b, 41; A. J. Parker, 1992, 457-458; D. Vrsalović, 2011, 94; M. Parica, 2008, 86.

11 An exhibition entitled *"Zaton – a Lost Port"* was opened in Archaeological Museum Zadar in July 2011, presenting the representative exhibits collected, analyzed and documented over the decades of research. After the selection, analysis, consolidation and inventorying of the material and arranging the display (with participation of the author of this paper), the visitors could become acquainted with the life of an ancient port. I am therefore using the opportunity to express my gratitude to Smiljan Gluščević for his kindness and constant availability during my work in Archaeological Museum Zadar. I am also grateful to all the colleagues who provided me with ample and useful information on the ceramic material from Zaton (John Hayes, Eleny Schindler-Kaudelka, Susanne Zabehlicky-Schaffenegger, Anne de Pury-Gysel, Kathleen Warner Slane).

Posebnu znanstvenu pozornost valja pritom posvetiti sasvim specifičnoj skupini keramičkih zoomornih recipijenata koji na tlu antičke Liburnije predstavljaju import s područja maloazijskoga otoka Knida (*Knidos*). Upravo spomenute zoomorfne recipijente valja također proučavati kroz čitav spektar pitanja, problematike i dostupnih aspekata izučavanja. U sljedećim će ulomcima biti riječ o simboličkoj razini zoomornih recipijenata s područja antičke luke u Zatonu, kao jednom od mogućih vidova proučavanja gospodarstva i duhovne kulture staroga vijeka.

62 Slika 2. Prikaz zoomornog recipijenta psa iz antičke luke u Zatonu

Figure 2. Zoomorphic dog-shaped receptacle from ancient port in Zaton

preuzeto iz / from: Z. Brusić, 2000

U tom kontekstu valja spomenuti fragmentirani keramički zoomorfni recipijent u obliku psa (inv. br. 344H, AMZD), kojem je u najvećoj mjeri sačuvana glava, dok ostali dijelovi predstavljaju fragmente ostatka dijela tijela (Sl. 2). S obzirom na sačuvane keramičke fragmente, čini se kako je recipijent psa koncipiran i sačinjen u sjedećem položaju. Na predjelu njuške nalazi se jedna manja perforacija, kroz koju se tekući sadržaj mogao izlijevati. Prema kinološkim odlikama i istraživanjima, čini se kako na primjeru ovoga keramičkog recipijenta predstoji prikaz njemačkog ovčara (*Schäferhund*). Sličan primjerak u vidu analogije predstavlja zoomorfni recipijent psa pronađen na području Atene iz vremena rimskoga vladanja.¹² Međutim, daljnjim istraživanjem i proučavanjem znanstvene i stručne literature, pronašao sam znatno primjereniju analogiju za potrebe ovdje obrađivanoga recipijenta psa iz Zatonu. Naime, radi se o zoomornom recipijentu psa iz Pompeja (*Pompeii*), koji se čuva u Nacionalnom arheološkom muzeju u Napulju (*Museo Archeologico Nazionale di Napoli*).¹³ Usporedbu i prikaz spomenutih keramičkih recipijenata donosim u nastavku teksta (usporedi Sl. 3).

Scientists should pay particular attention to the very specific group of ceramic zoomorphic receptacles imported to ancient Liburnia from the island of Knidos (*Knidos*) in Asia Minor. These receptacles require studying from various aspects and angles. The following passages will discuss the symbolical aspect of the said zoomorphic receptacles found in the ancient port of Zaton as one of the possible approaches to studying the economy and spiritual culture of the Antiquity.

In this context, we should mention here the fragmented dog-shaped zoomorphic pottery receptacle (Inv. No. 344H, AMZD). The best preserved part of it is the head, while the other parts of the body are fragmented (Fig. 2). Based on the ceramic fragments preserved, it seems that the receptacle was conceived and executed as a seated dog. A minor perforation can be seen on the dog's snout, through which the liquid content of the receptacle was poured. The cynological features indicate that a German shepherd dog (*Schäferhund*) was used as a model for the receptacle. A similar dog-shaped specimen from Athens, dated to the period of Roman rule there, can be used as an analogy.¹² However, after additional studying of scientific literature, I found a more fitting analogy for the Zaton dog-shaped receptacle discussed here. It is the zoomorphic dog-shaped receptacle from Pompeii, kept in the National Archaeological Museum of Naples (*Museo Archeologico Nazionale di Napoli*).¹³ The said ceramic receptacles are compared in the text below and in Figure 3.

The dog was probably the first animal domesticated by man, some 12,000 years ago.¹⁴ From times immemorial, various cultures and civilizations have nurtured very similar and homogenous symbols of the dog, with but slight and negligible differences. As the dog belongs to the sphere of ctonic, or lunar, animals, its complex symbolical meaning is generally associated with death, hell and the Underworld.¹⁵ Important in this context is its role of a psychopomp – (Greek: *ψυχοπομπός*) – a mediator between this and the other world and the guide of the dead.¹⁶ The dog borrowed its face to all the great spirit guides, such as Anubis, Cerberus, Thoth, Hecate and Hermes.¹⁷ It has a similar role in other civilizational and cultural spheres, too. In the Egyptian mythology, for instance, it is the dogs that guard the gates of holy places. In the Germanic mythology, they guard the gate of the realm of the dead. As a guardian of the Underworld, the dog also has an important role

12 H. S. Robinson, 1959, 71 (plate 48, K 138).

13 J. W. Salomonson, 1976, 116, tab. XX - c.

12 H. S. Robinson, 1959, 71 (plate 48, K 138).

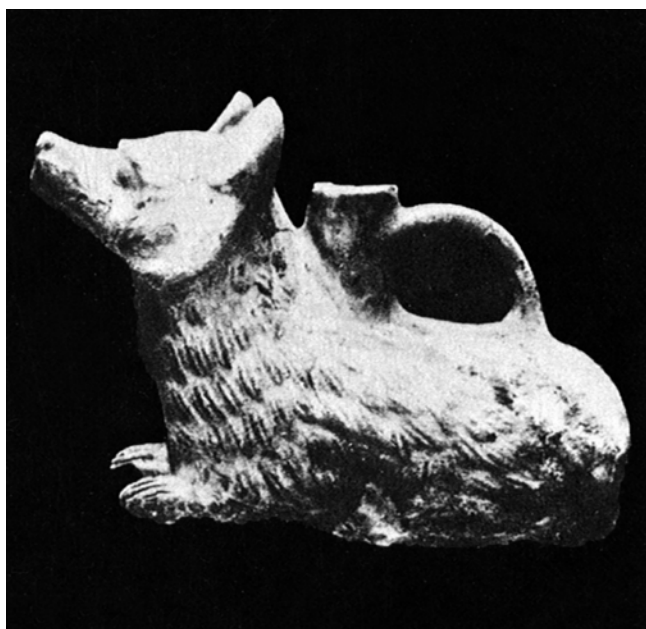
13 J. W. Salomonson, 1976, 116, tab. XX - c.

14 E. M. Woloy, 1990, 7.

15 S. J. Sutcliffe, 2004, 154; V. Bubić, 2011, 237.

16 U. Becker, 2000, 84; C. Johns, 2008, 25; H. Eilenstein, 2010, 645.

17 Cf. R. Enguix, 1990, 70, 73; L. R. Farnell, 2010, 508; P. Lisićar, 1971, 117; T. Gavrić, 1988, 110; M. Sanader, 1993, 254; C. A. Meier, 2009, 20. For syncretism of Hermes-Thoth, see: Lj. Tadin, 1979, 29-30.

Slika 3. Usporedba zoomorfnih recipijenata psa iz Pompeja i Atene

Figure 3. Compared dog-shaped zoomorphic receptacles from Pompeii and Athens

preuzeto iz / from: J. W. Salomonson, 1976; H. S. Robinson, 1959

Pas je vjerojatno prva životinja koja je pripitomljena prije otprilike 12 000 godina.¹⁴ Od pamtvijeka je u brojnim kulturama i civilizacijama usuglašena i homogena simbolika psa, uz sitna i zanemariva odstupanja. Njegovu složenu simboliku općenito povezujemo sa smrću, paklom i podzemnim svijetom, budući da pripada u sferu ktoničkih, odnosno lunarnih životinja.¹⁵ Kao posrednik između ovoga i onoga svijeta, značajna je u tom pogledu njegova uloga psihopompa (grč. ψυχοπομπός) u vođenju mrtvih.¹⁶ U domeni Anubisa, Kerbera, Thota, Hekate i Hermesa, pas je posudio svoje lice svim velikim putokazima i vodičima duša.¹⁷ Sličnu ulogu zauzima također u drugim civilizacijskim i kulturnim krugovima. Tako, primjerice, u egipatskoj mitologiji psi čuvaju vrata svetih mjesta. U germanskoj mitologiji pojavljuju se u ulozi čuvara vrata carstva mrtvih. Stoga pas kao čuvar podzemnoga svijeta također zauzima značajnu ulogu u pogrebnim gozbama.¹⁸ U razdoblju antike često je prikazivan uz pokojnike na nadgrobni spomenicima.¹⁹ Budući da pas poznaje ovostranost i onostranost ljudskoga života, fungira kao tumač živima kad ispituju mrtve.

at funeral feasts.¹⁸ In the Antiquity, this animal was often depicted next to the deceased on their tombstones.¹⁹ Being familiar with this life and afterlife, the dog serves as an interpreter for the living when they communicate with the dead.

In Greek mythology, the dog was an attribute of the famous goddess Hecate, who could also assume the shape of a dog as a lunar animal.²⁰ It was also an attribute of the Greek deity of Asclepius (Roman Aesculapius), due to its healing skills.²¹ The dog can symbolize a number of things. In addition to the above mentioned determinants, the dog can also be the man's faithful companion and best friend and a vigil guardian of his abode.²² Its aspects know no geographic bounds. These interpretations contain traces of the Iranian dualism, as the dog, being a protective and benevolent spirit, is Ahura Mazda's animal.²³

A zoomorphic receptacle in the shape of a wild boar (Inv. No. 343H, AMZD), made with a two-part mold, was also found during the hydroarchaeological excavations

14 E. M. Woloy, 1990, 7.

15 S. J. Sutcliffe, 2004, 154; V. Bubić, 2011, 237.

16 U. Becker, 2000, 84; C. Johns, 2008, 25; H. Eilenstein, 2010, 645.

17 Uspoređi: R. Enguix, 1990, 70, 73; L. R. Farnell, 2010, 508; P. Lisičar, 1971, 117; T. Gavrić, 1988, 110; M. Sanader, 1993, 254; C. A. Meier, 2009, 20. O sinkretizmu Hermesa-Thota vidi: Lj. Tadin, 1979, 29-30.

18 J. Chevalier – A. Gheerbrant, 1983, 477; C. A. Meier, 2009, 21. U tom kontekstu valja podsjetiti da su psima na području Perzije bacali mrtvace, bolesnike i starce.

19 V. Bubić, 2011, 237-238.

18 J. Chevalier – A. Gheerbrant, 1983, 477; C. A. Meier, 2009, 21. In this context, we should remind that, in Persia, the dead, elderly and sick persons would be thrown to the dogs.

19 V. Bubić, 2011, 237-238.

20 U. Becker, 2000, 84; O. Holzappel, 2008, 141; C. Johns, 2008, 25-26.

21 H. R. Ellis Davidson, 1988, 57; J. Black – A. Green, 1992, 70; C. A. Meier, 2009, 44.

22 J. B. Friedrich, 1859, 393; U. Becker, 2000, 84; V. Bubić, 2011, 237-238; J. Hall, 1991, 242.

23 E. Wilson, 2007, 90-94; M. Boyce – F. Grenet, 1991, 414.

U grčkoj mitologiji bio je atribut čuvene božice Hekate, koja je također znala poprimati oblik psa kao lunarne životinje.²⁰ Pas je ujedno atribut grčkoga božanstva Asklepija, odnosno rimskoga boga Eskulapa, budući da posjeduje iscjeliteljske sposobnosti.²¹ Simbolika psa može biti polivalentna. Također može biti vjeran i blizak čovjekov pratilac, budan čuvar njegova boravišta.²² Njegovi aspekti ne poznaju geografska ograničenja. U ovim interpretacijama također se može nazirati trag iranskoga dualizma, s obzirom na to da je pas kao zaštitni i dobročinstveni duh Ahura Mazdina životinja.²³

U sklopu hidroarheoloških istraživanja rimske luke u Zatonu također je pronađen zoomorfni recipijent divlje svinje/vepra (inv. br. 343H, AMZD), izrađen od dvodijelnoga kalupa (Sl. 4).²⁴ Spomenuti keramički recipijent smeđo-narančaste boje pronađen je cjelovit i bez ikakvih vanjskih ili pak unutrašnjih oštećenja. Dok se na predjelu leđa nalazi otvor za ulijevanje tekućega sadržaja, na predjelu njuške nalazi se perforacija za potrebe izlivanja. Otvor za ulijevanje vjerojatno je imao svojevrсни zatvarač, kako bi se spriječilo curenje i hlapljenje njegova sadržaja. U neposrednoj blizini otvora nalazi se perforacija kroz koju se može provući uzica za potrebe nošenja ili pak vješanja keramičkoga recipijenta.²⁵

Simbolizam divlje svinje vrlo je staroga podrijetla na prostoru indoeuropske hemisfere. Prema jednome tumačenju, predstavlja kružnu narav (ciklus), odnosno zamjenjivanje jedne vladavine drugom. Također pozdravljam razmišljanje da je simbolizam vepra jednako plemenit, koliko je simbolizam svinje kao raspojasane, brutalne i putene životinje prost.²⁶ Iz grčke mitologije znamenit je prizor u kojemu Heraklo lovi erimantskoga vepra.²⁷ Znamenit je i lov na kalidonskoga vepra kojega tjeraju Meleagar, Tezej i Atalanta.²⁸ Motiv vepra je veoma je čest na galskome vojnom znamenju, trijumfalnim lukovima ili pak na kovanoj novcu koji pritom obilježava nezavisnost.²⁹ Sačuvao se i priličan broj votivnih likova vepra u bronci ili kamenome reljefu. Naposlijetku, znamenit je nadimak svinje *Mocus*, kojim se na jednom natpisu u Lanresu označuje Merkur. Međutim, ni u jednom slučaju, pa čak ni u irskim kršćanstvom nadahnutim tekstovima, simbolizam divlje svinje nema

of the Roman port in Zaton (Fig. 4).²⁴ This brown-orange ceramic receptacle was found intact, with no damaged spots either on the inside or on the outside. An opening for pouring the liquid into the receptacle can be seen on the boar's back and a perforation for pouring the liquid out of the zoomorphic receptacle can be found on its snout. The opening probably had a cap of a sort, in order to prevent leaking and evaporation of the content. Also, right next to the opening, there is a perforation through which a string can be pulled for carrying or hanging this ceramic receptacle.²⁵

The symbolism of the wild boar is very old in the Indo-European hemisphere. According to one interpretation, the boar symbolizes the circular nature (a cycle), or replacing one reign with another. I also support the viewpoint that the boar symbolizes noble-mindedness as much as the pig (as a debauched, brutal and carnal animal) symbolizes obscenity.²⁶ A well-known scene from the Greek mythology is Hercules' hunt for Erymanthian Boar.²⁷ Also famous is Meleager, Theseus and Atalanta's hunt for Calydonian Boar.²⁸ The wild boar motif is very common on the Gaulish military insignia and on the coins commemorating independence.²⁹ A number of votive depictions of boars in bronze or stone reliefs have also been preserved. Finally, well-known is also the pig nickname *Mocus*, applied to Mercury in an inscription in Lanres. However, there is no example – not even in the texts inspired by Irish Christianity – where the boar symbol would have a negative meaning.³⁰ The fact that no direct analogies for this zoomorphic ceramic receptacle from the Roman period have been found in literature makes this specimen unique.

As a conclusion, we should return to the issue of the zoomorphic receptacles discussed in this work. In the workshops on the island of Knidos in Asia Minor, a specific type of figural ceramic receptacles – anthropomorphic and zoomorphic ones.³¹ By all indications, there were master potters on the island of Knidos who knew how to make molds for the production of these anthropomorphic and zoomorphic receptacles. Given the centuries-old tradition of this production, the skill was clearly passed on from generation to generation. The production of the said zoomorphic receptacles can be dated to the period between

20 U. Becker, 2000, 84; O. Holzapfel, 2008, 141; C. Johns, 2008, 25-26.

21 H. R. Ellis Davidson, 1988, 57; J. Black – A. Green, 1992, 70; C. A. Meier, 2009, 44.

22 J. B. Friedrich, 1859, 393; U. Becker, 2000, 84; V. Bubić, 2011, 237-238; J. Hall, 1991, 242.

23 E. Wilson, 2007, 90-94; M. Boyce – F. Grenet, 1991, 414.

24 Z. Brusić, 2000, 85; J. W. Salomonson, 1972, 90-93; H. Eilenstein, 2010, 185. Na prostoru Catal Huyuk već oko 7000 g. pr. Kr. postoje predstave divlje svinje, dok u Hacilaru oko 5600 g. pr. Kr. pronalazimo zoomorfne recipijente u obliku spomenute životinje.

25 Usporedi: Z. Brusić, 2000, 85.

26 A. Badurina, 1985, 557; U. Becker, 2000, 44; J. Chevalier – A. Gheerbrant, 1983, 666.

27 R. Grevs, 1974b, 107-108; J. Hall, 1991, 357; K. Krings, 2000, 8-9; E. J. Stafford, 2008, 94-95.

28 O. Holzapfel, 2008, 395; R. Grevs, 1974a, 265-269; H. Eilenstein, 2010, 186.

29 U. Becker, 2000, 44; J. E. Cirlot, 2001, 30. Usporedi: J. Babelon, 1970, 107.

24 Z. Brusić, 2000, 85; J. W. Salomonson, 1972, 90-93; H. Eilenstein, 2010, 185. In the Catal Huyuk area, the first depictions of wild boars from as early as approx. 7000 BC were found; the boar-shaped receptacles found in Hacilar are dated back to approx. 5600 BC.

25 Cf: Z. Brusić, 2000, 85.

26 A. Badurina, 1985, 557; U. Becker, 2000, 44; J. Chevalier – A. Gheerbrant, 1983, 666.

27 R. Grevs, 1974b, 107-108; J. Hall, 1991, 357; K. Krings, 2000, 8-9; E. J. Stafford, 2008, 94-95.

28 O. Holzapfel, 2008, 395; R. Grevs, 1974a, 265-269; H. Eilenstein, 2010, 186.

29 U. Becker, 2000, 44; J. E. Cirlot, 2001, 30. Cf: J. Babelon, 1970, 107.

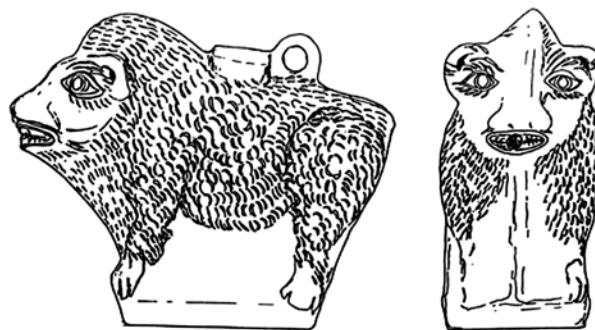
30 J. Chevalier – A. Gheerbrant, 1983, 744.

31 Cf: J. W. Hayes, 2008, 271-272, Pl. 78, 1641-1642; Atlante, 1985, 233-235, Pl. CXVIII, 3; CXIX, 1, 2, 3.

negativno značenje.³⁰ Prema sadašnjemu stupnju istraživosti dotičnom se zoomorfnom keramičkom recipijentu iz vremena rimskoga vladanja u stručnoj i znanstvenoj literaturi ne mogu naći direktne analogije, što bi zasad ovaj recipijent činilo jedinstvenim i unikatnim primjerkom.

U zaključnom razmatranju svakako se valja još jednom osvrnuti na problematiku ovdje obrađivanih zoomorfnih recipijenata. Naime, u radionicama na maloazijskome otoku Knidu proizvodila se specifična vrsta figuralne plastike, odnosno antropomorfni i zoomorfni keramički recipijenti.³¹ Prema svemu sudeći, na otoku Knidu postojali su majstori koji su umjeli izrađivati kalupe za potrebe proizvodnje. S obzirom na stoljetnu tradiciju izrade i produkcije kalupa i recipijenata, ta se vještina očito tijekom generacija prenosila na sljedeće naraštaje majstora. Proizvodnja se vremenski atribuirala u raspon od kraja prvoga stoljeća do početka trećega stoljeća poslije Krista.³² Što se tiče njihovih morfoloških i dekorativnih elemenata, kao i utilitarnih vrijednosti, svakako možemo zaključiti da se radilo o posudama za posluživanje i pijenje vina u okviru ritualnih dionizijskih i/ili raznih drugih vrsta svečanosti i manifestacija.³³ Stoga je itekako moguće da su svojedobno imali utkanu neku dublju ritualno-kulturnu simboliku i značenje, koja se u međuvremenu izgubila. Neupitan je ritualno-kulturni, odnosno mitološko-religijski aspekt obrađivanih predodžbi životinja, čiji su se značaj i vrijednost ujedno mogli manifestirati i prenijeti u vidu zoomorfnih recipijenata. Simbolizam prikazanih zoomorfnih recipijenata može imati ukorijenjene ritualne, kulturne ili religijske elemente, što se može povezati sa svojevrstnim prigodama i svečanostima u kojima su recipijenti ujedno i upotrebljavani. Drugim riječima, ne treba odbaciti mogućnost da su mogli biti usuglašeni s prigodama i svečanostima u sklopu kojih su bili korišteni.

Opravdano se postavlja pitanje koju su ulogu ti recipijenti zauzimali u sklopu jedne rimske luke, odnosno unutar rimskih brodova (brodsko posuđe?!). Možebitno rješenje valjalo bi potražiti u međusobnoj povezanosti kulta boga Dioniza i fenomena morskih prostranstava: (...) *već spomenuti bog Dioniz, praćen ponekad morskom povorkom, plovio je u svojoj mjesечеvoj barci i svojom naravi privlačio pažnju pomoraca. Bio je to bog koji je otkrio vino, piće besmrtnosti neophodno za žrtve ljevanice; koji je stvorio dupine, prijatelje, spasioce, ali i pratioce duša u podzemni svijet i koji je iz toga svijeta uspio izbaviti svoju majku. Iz likovnih prikazima na zidovima etruščanskih grobnica i grčkim slikanim vazama može se iščitati izravna povezanost vina i mora tj. gozbe i urona. Oba ta elementa nude onima koji kroz njih prolaze iskustvo bitno različito*

Slika 4. Prikaz zoomorfnoga recipijenta vepra iz antičke luke u Zatonu

Figure 4. Boar-shaped zoomorphic receptacle from ancient port in Zaton

preuzeto iz / from: Z. Brusić, 2000

the late 1st century to the early 3rd century AD.³² As regards the morphological and decorative elements, and the practical usage of the receptacles, we can conclude that they were used for serving and drinking wine during Dionysian rituals and/or various other festivities and events.³³ This is why it seems very possible that the receptacles discussed here originally had some deeper ritual and cult-related symbolism and meaning, lost over time. The ritual-cultic and mythological-religious aspects of the depictions of animals discussed here seem unquestionable; representing these animals as zoomorphic receptacles was one way of reflecting their importance and value. The symbolism of the zoomorphic receptacles discussed here may contain ritual, cultic or religious elements which could be associated with certain occasions and festivities in which the receptacles were used. In other words, the possibility that the receptacles were specially designed for the occasions and festivities in which they were used cannot be discarded.

Logically, one can ask what were these receptacles doing in a Roman port or in the above mentioned Roman ships (kitchenware?)! Possible answers could be sought in the mutual links between the cult of Dionysius and the phenomenon of open seas: *the said Dionysius, sometimes followed by a caravan of boats, sailed on his lunar boat and drew attention of seafarers with his nature. It was a god who had discovered wine – the immortality drink essential for libations – and who created dolphins – friends, saviors and spirit guides to the Underworld – and who managed to save his own mother from that world. The depictions on the walls of Etruscan vaults and on Greek painted vases indicate a direct connection of wine and sea – in other words, of feast and dive. As both of these elements offer an experience substantially different from everyday life, depictions of Dionysius*

30 J. Chevalier – A. Gheerbrant, 1983, 744.

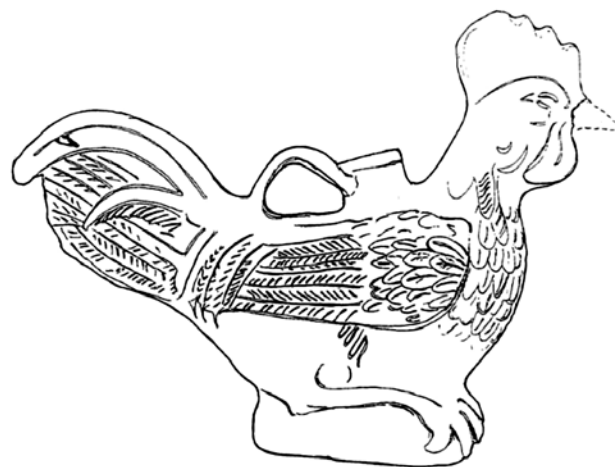
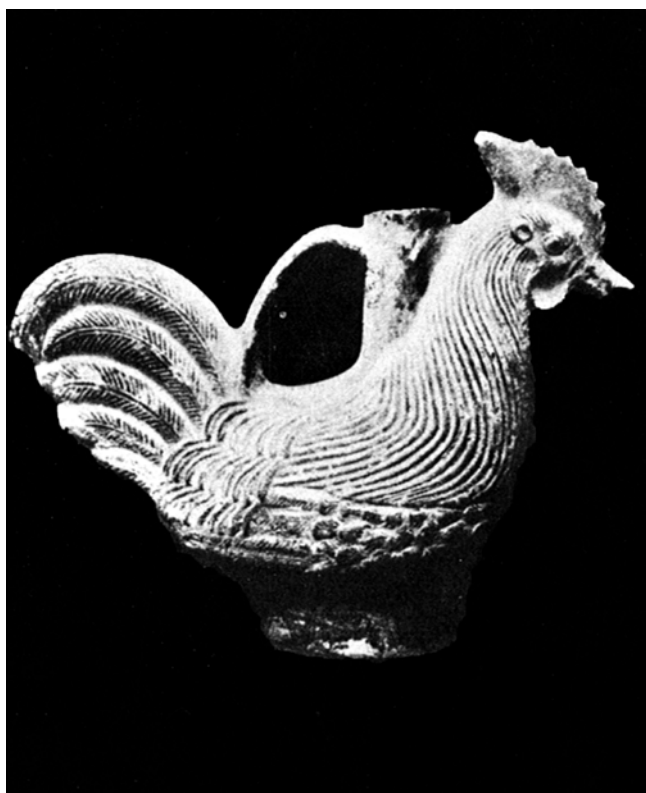
31 Usporedi: J. W. Hayes, 2008, 271-272, T. 78, 1641-1642; Atlante, 1985, 233-235, T. CXVIII, 3; CXIX, 1, 2, 3.

32 Z. Brusić, 1999, 40; J. Mardešić, 2009, 98.

33 Z. Brusić, 1993, 83-84; 2000, 85.

32 Z. Brusić, 1999, 40; J. Mardešić, 2009, 98.

33 Z. Brusić, 1993, 83-84; 2000, 85.

Slika 5. Usporedba zoomorfnih recipijenata iz Pompeja i Oliba
Figure 5. Compared zoomorphic receptacles from Pompeii and Olib

preuzeto iz / from: J. W. Salomonson, 1976; Z. Brusić, 1999

od ljudske svakodnevce, pa stoga prikaz Dioniza i/ili gozbe ponekad prati prikaz skoka u more i drugih zbivanja u morskom krajoliku.³⁴

Međutim, za sada je teško dati zadovoljavajuće odgovore na brojna pitanja, ali s mnogo pouzdanja valja očekivati da će tekuća i buduća arheološka istraživanja uspjeti odgovoriti na neke nedoumice koje vezujemo uz problematiku simbolike i značenja ovdje obrađivanih zoomorfnih recipijenata.

Na prostoru antičke Liburnije pronađeno je još nekoliko drugih primjera zoomorfnih recipijenata, mahom knidske, odnosno maloazijske provenijencije. Tako je, primjerice, u blizini otoka Oliba, na dubini od 30 metara, pronađen zoomorfni recipijent pijevca, dok je na obližnjem otoku Rabu pronađen istovjetni tip recipijenta u obliku životinjskoga prikaza pantere. Posljednji zoomorfni primjerak recipijenta, izveden u obliku konjske glave, pronađen je na prostoru rimske kolonije Iader.³⁵ Sasvim je izvjesno da svaka od ovdje nabrojanih životinja ima svojevrstu simboliku i značenje, što se u stanovitom smislu može usuglasiti s gore obrađenim primjerima zoomorfnih recipijenata iz Zatona.³⁶

and/or feasts are sometimes accompanied by depictions of jumps into the sea and other sea-related scenes.³⁴

However, the research carried out so far has failed to provide satisfactory answers to numerous questions about these issues. We should expect – with high hopes – that the ongoing and future archaeological excavations will manage to find answers to some of the dilemmas about the symbolism and meaning of the zoomorphic receptacles discussed here.

A few other zoomorphic receptacles – all of them of Knidos (Asia Minor) origin – were found on the territory of ancient Liburnia. For example, off the island of Olib, at a depth of 30 meters, a rooster-shaped receptacle was found. On the nearby island of Rab, on the other hand, a zoomorphic receptacle in the shape of panther was found. The last zoomorphic receptacle – the one in the shape of a horse head – was found where the Roman colony of Iader had once been.³⁵ It is certain that each of the animals mentioned here used to have some symbolical qualities and meanings which, to some extent, could be associated with the zoomorphic receptacles from Zaton discussed in this work.³⁶

34 I. Radić-Rossi, 2005, 145.

35 Z. Brusić, 1999, 40.

36 O recipijentu s mitološkim sadržajem iz antičke luke Aenone kod Zatona vidi: Z. Brusić, 2010, 116-117.

34 I. Radić-Rossi, 2005, 145.

35 Z. Brusić, 1999, 40.

36 For the receptacle with mythological scenes found in the ancient port of Aenona near Zaton, see: Z. Brusić, 2010, 116-117.

Katalog – pregled

Inventarni broj: 344H

Pohranjeno: Arheološki muzej Zadar
Mjesto nalaza: Zaton – rt Kremenjača
Vrsta istraživanja: hidroarheološka istraživanja
Datacija: 1.-3. stoljeće
Provenijencija: Knid (Mala Azija)
Sačuvana visina: 12,7 cm
Sačuvana dužina: 16,4 cm
Sačuvana širina: 11,5 cm
Munsell: 10YR 5/1
Stanje sačuvanosti: necjelovito
Materijal: keramika
Godina istraživanja: nepoznato
Stratigrafska jedinica: bez podataka

Inventarni broj: 343H

Pohranjeno: Arheološki muzej Zadar
Mjesto nalaza: Zaton – rt Kremenjača
Vrsta istraživanja: hidroarheološka istraživanja
Datacija: 1.-3. stoljeće
Provenijencija: Knid (Mala Azija)
Visina: 11,7 cm
Dužina: 14,2 cm
Širina: 6,1 cm
Vanjski promjer: 2,4 cm
Unutarnji promjer: 1,1 cm
Zapremnina: 275 ml
Munsell: 7.5 YR 6/6
Stanje očuvanosti: cjelovito
Materijal: keramika
Godina istraživanja: nepoznato
Stratigrafska jedinica: bez podataka

344H

Catalogue – an overview

Inventory number: 344H

Kept in: Archaeological Museum Zadar
Found at: Zaton – Cape Kremenjača
Type of research: hydroarchaeological excavations
Dated to: 1st – 3rd centuries AD
Provenance: Knidos (Asia Minor)
Preserved height: 12.7cm
Preserved length: 16.4cm
Preserved width: 11.5cm
Munsell: 10YR 5/1
Condition: incomplete
Material: pottery
Year of research: unknown
Stratigraphic unit: no data

Inventory number: 343H

Kept in: Archaeological Museum Zadar
Found at: Zaton – Cape Kremenjača
Type of research: hydroarchaeological excavations
Dated to: 1st – 3rd centuries AD
Provenance: Knidos (Asia Minor)
Height: 11.7cm
Length: 14.2cm
Width: 6.1cm
Outer diameter: 2.4cm
Inner diameter: 1.1cm
Capacity: 275ml
Munsell: 7.5 YR 6/6
Condition: complete
Material: pottery
Year of research: unknown
Stratigraphic unit: no data

343H

Literatura / Bibliography

- Atlante delle forme ceramiche, 1985, *Enciclopedia dell'arte antica classica e orientale*, Roma, 1985.
- Babelon, J., 1970 – *Antička numizmatika*, Beograd, 1970.
- Badurina, A., 1985 – *Leksikon ikonografije, liturgike i simbolike zapadnog kršćanstva*, Zagreb, 1985.
- Batović, Š., 1968 – Nin u prapovijesti, u: *Nin – problemi arheoloških istraživanja*, Zadar, 1968, 7-33.
- Becker, U., 2000 – *The Continuum encyclopedia of symbols*, New York – London, 2000.
- Belošević, J., 2007 – *Starohrvatsko groblje na Ždrijacu u Ninu*, Zadar, 2007.
- Black, J. – Green, A. – Rickards, T., 1992 – *Gods, demons, and symbols of ancient Mesopotamia: an illustrated dictionary*, Austin, 1992.
- Boyce, M. – Grenet, F., 1991 – *Zoroastrianism under Macedonian and Roman rule*, Leiden, 1991.
- Brusić, Z., 1968 – Istraživanje antičke luke kod Nina, *Diadora*, 4, Zadar, 1968, 203-210.
- Brusić, Z., 1993 – Vrste importa helenističke i rimske keramike u Liburniju, u: *Umjetnost na istočnoj obali Jadrana u kontekstu europske tradicije*, Posebno izdanje Zbornika Pedagoškog fakulteta, Rijeka, 1993, 81-90.
- Brusić, Z., 1995 – Serilia Liburnica, *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, 37, Zadar, 1995, 39-59.
- Brusić, Z., 1999 – *Hellenistic and Roman Relief Pottery in Liburnia*, Oxford, 1999.
- Brusić, Z., 2000 – Knidska reljefna keramika na jadranskim nalazištima, *Opuscula Archaeologica*, 23-24, Zagreb, 2000, 83-91.
- Brusić, Z., 2010 – Zdjele istočne sigilate na podmorskim nalazištima zadarskog akvatorija, u: *Scripta Branimiro Gabricevic dicata (Zbornik u čast Branimira Gabričevića)*, Trilj, 2010, 115-125.
- Bubić, V., 2011 – Kasnoantičke svjetiljke s ranokršćanskim prikazima iz Arheološkog muzeja u Splitu, *Vjesnik za arheologiju i povijest dalmatinsku*, 104, Split, 2011, 227-308.
- Buovac, M., 2012 – *Numizmatička građa s hidroarheoloških istraživanja iz antičke luke u Zatonu kraj Nina*, Stručni rad, Zadar, 2012, 1-49.
- Buršić-Matijašić, K., 2012 – Istraživanje pomorskih putevima, *Histria Antiqua*, 21, Pula, 2012, 203-214.
- Campedelli, A., 2004 – *Analisi urbanistica e sviluppo monumentale delle città romane della Dalmazia, Tesi di Laurea in Archeologia delle Province Romane*, Università degli Studi di Bologna, Bologna, 2004.
- Chevalier, J. – Gheerbrant, A., 1983 – *Rječnik simbola – mitovi, sni, običaji, geste, oblici, likovi, boje, brojevi*, Zagreb, 1983.
- Cirlot, J. E., 2001 – *A Dictionary of Symbols*, London, 2001.
- Čelhar, M., 2008 – The underwater interdisciplinary project in Caska bay, Pag Island, u: *Proceedings of the 13th Annual Meeting of the European Association of Archaeologists, Session: Underwater Archaeology*, Zagreb, 2008, 176-186.
- Deković, D., 2000 – *Antički brod i njegov teret s posebnim obzirom na nalaze u Dalmaciji*, diplomski rad, Sveučilište u Splitu, Filozofski fakultet u Zadru, Zadar, 2000.
- Eilenstein, H., 2010 – *Die Entwicklung der indogermanischen Religionen*, Norderstedt, 2010.
- Ellis Davidson, H. R., 1988 – *Myths and symbols in pagan Europe: early Scandinavian and Celtic religions*, Manchester, 1988.
- Enguix, R., 1991 – *El Antiguo Egipto*, Madrid, 1991.
- Farnell, L. R., 2010 – *The Cults of the Greek States II*, New York, 2010.
- Fortis, A., 2004 – *Put po Dalmaciji*, Split, 2004.
- Friedrich, J. B., 1859 – *Die Symbolik und Mythologie der Natur*, Würzburg, 1859.
- Gavrić, T., 1988 – *Rečnik okultizma*, Beograd, 1988.
- Gluščević, S., 1984 – Antička luka u Zatonu kod Nina, *Obavijesti HAD-a*, 1 (1984), Zagreb, 1984, 17-18.
- Gluščević, S., 1986a – Zaton, antička luka – nastavak istraživanja, *Obavijesti HAD-a*, 3 (1986), Zagreb, 1986, 46-47.
- Gluščević, S., 1986b – Neki oblici staklenog materijala iz antičke luke u Zatonu kraj Zadra, *Arheološki vestnik*, 37, Ljubljana, 1986, 255-278.
- Gluščević, S., 1987 – Vađenje antičkog broda iz Zatonu, *Obavijesti HAD-a*, 3 (1987), Zagreb, 1987, 43-44.
- Gluščević, S., 2002 – Hidroarheološko istraživanje i nalaz trećeg liburnskog broda u antičkoj luci u Zatonu kod Zadra, *Obavijesti HAD-a*, 3 (2002), Zagreb, 2002, 76-86.
- Gluščević, S., 2004a – Zaton 2003 – Nastavak istraživanja antičke luke i liburnske serilie – Četvrta kampanja, *Obavijesti HAD-a*, 2 (2004), Zagreb, 2004, 104-111.
- Gluščević, S., 2004b – Hydroarchaeological excavations and the discovery of the third sewn Liburnian ship Seriliae, in the Roman harbor of Zaton near Zadar, *Archaeologia Maritima Mediterranea*, 1, Pisa – Roma, 2004, 41-52.
- Gluščević, S., 2006 – Nin – luka, u: *Stotinu hrvatskih arheoloških nalazišta*, Zagreb, 2006, 180-181.
- Gluščević, S., 2008 – Zaton – rt Kremenjača, *Hrvatski arheološki godišnjak*, 4 (2007), Zagreb, 2008, 420-421.
- Gluščević, S., 2011 – *Antička luka u Zatonu*, Zadar, 2011.
- Grevs, R., 1974a – *Grčki mitovi II*, Beograd, 1974.
- Grevs, R., 1974b – *Grčki mitovi I*, Beograd, 1974.
- Hall, J., 1991 – *Rječnik tema i simbola u umjetnosti*, Zagreb, 1991.
- Hayes, J. W., 2008 – Roman pottery – fine-ware imports, *The Athenian Agora*, vol. XXXII, Princeton, 2008.
- Holzapel, O., 2008 – *Leksikon europske mitologije*, Zagreb, 2008.
- Ilakovac, B., 1982 – *Rimski akvedukti na području sjeverne Dalmacije*, Zagreb – Zadar, 1982.
- Ilakovac, B., 1995 – Postanak i razvoj ninskih mostova, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, 28-29, Zagreb, 1995, 73-95.
- Ilakovac, B., 1996 – Urbanizacija antičke Enone (Aenona) i rimsko pristanište "Kremenjača", *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru*, 35/22, 1995/1996, Zadar, 1996, 83-100.
- Ilakovac, B., 1998 – Liburnska i rimska Aenona (Nin), *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru*, 37/24, 1998, Zadar, 1998, 1-14.
- Johns, C., 2008 – *Dogs: history, myth, art*, London, 2008.
- Jurić, R., 2009 – Uspomeni dr. Borisa Ilakovca (1924. – 2008.), *Diadora*, 23, Zadar, 2009, 207-219.
- Kozličić, M., 1990 – *Istočni Jadran u Geografiji Klaudija Ptolemeja*, Zagreb, 1990.
- Krajačić, M., 2009 – *Biljni makrofosili iz antičke luke u Zatonu kraj Nina*, diplomski rad, Sveučilište u Zagrebu, Zagreb, 2009.
- Krings, K., 2000 – *Die Darstellungsweisen des Herakles in der Antike - Exemplarische Auswahl aus verschiedenen Gattungen und Epochen*, Norderstedt, 2000.

- Križman, M., 1979 – *Antička svjedočanstva o Istri*, Pula – Rijeka, 1979.
- Kurilić, A., 1999 – *Pučanstvo Liburnije od 1. do 3. st. po Kristu – antroponimija, društvena struktura, etničke promjene, gospodarske uloge*, doktorska disertacija, Zadar, 1999, II. dio.
- Lisičar, P., 1971 – *Grci i Rimljani*, Zagreb, 1971.
- Mardešić, J., 2009 – Neki oblici istočnomediteranske reljefne keramike iz Arheološkoga muzeja u Splitu, *Vjesnik za arheologiju i povijest dalmatinsku*, 102, Split, 2009, 93-108.
- Medini, J., 1969 – Epigrafički podaci o munificijencijama i ostalim javnim gradnjama iz antičke Liburnije, *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru*, 6(3), Zadar, 1969, 45-74.
- Meier, C. A., 2009 – *Healing Dream and Ritual: Ancient Incubation and Modern Psychotherapy*, Einsiedeln, 2009.
- Nadilo, B. – Regan, K., 2009 – Crkve u sjeverozapadnom dijelu zadarskoga zaleđa, *Građevinar*, 61/7, Zagreb, 2009, 675-688.
- Parica, M., 2008 – Istočnomediteranska keramika iz antičke luke u Pakoštanima, *Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu*, 25, Zagreb, 2008, 81-96.
- Parker, A. J., 1992 – *Ancient shipwrecks of the Mediterranean & the roman provinces*, Oxford, 1992.
- Radić-Rossi, I., 2005 – Sjećanje na vrijeme Tritona i Nereida. O vjeri i obredima na antičkim brodovima, *Histria antiqua*, 13, Pula, 2005, 143-155.
- Radić-Rossi, I., 2009 – Razvoj i postignuća podvodne arheologije u Hrvatskoj, u: *Hrvatska arheologija u XX. stoljeću*, Zagreb, 2009, 91-134.
- Robinson, H. S., 1959 – Pottery of the Roman period, *The Athenian Agora*, vol. V., Princeton, 1959.
- Salomonson, J. W., 1972 – Römische Tonformen mit Inschriften, ein Beitrag zum Problem der sogenannten ‚Küchenformen‘ aus Ostia, *Bulletin Antieke Beschaving*, Jahrgang XLVII, Leiden, 1972, 88-113.
- Salomonson, J. W., 1976 – *Rhein, Mosel, Allier und Tigris – Bemerkungen zu einem romischen Ringgefäß in Bonn*, Groningen, 1976.
- Sanader, M., 1993 – Prikaz Kerbera na jednoj dauskoj nadgrobnoj steli, *Opuscvla Archaeologica*, 17, Zagreb, 1993, 253-261.
- Sanader, M., 2008 – *Imago provinciarum*, Zagreb, 2008.
- Starac, A., 2000 – *Rimsko vladanje u Histriji i Liburniji: društveno i pravno uređenje prema literarnoj, natpisnoj i arheološkoj građi, II: Liburnija*, Pula, 2000.
- Stafford, E. J., 2008 – *Stara Grčka - velike civilizacije, život, mit i umjetnost*, Zagreb, 2008.
- Suić, M., 1950 – Novi antikni epigrafički spomenik iz Nina, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, LII, Zadar, 1950, 53-58.
- Suić, M., 1996 – Antički Nin (Aenona) i njegovi spomenici, u: *Odabrani radovi iz stare povijesti Hrvatske – opera selecta*, Zadar, 1996, 535-595.
- Sutcliffe, S. J., 2004 – *Religion: empirical studies*, Aldershot – Burlington, 2004.
- Škegro, A., 1999 – *Gospodarstvo rimske provincije Dalmacije*, Zagreb, 1999.
- Tadin Lj., 1979 – *Sitna rimska bronzana plastika u jugoistočnom delu provincije Panonije*, Beograd, 1979.
- Vrsalović, D., 2011 – *Arheološka istraživanja u podmorju istočnog Jadrana: prilog poznavanju trgovačkih plovnih putova i gospodarskih prilika na Jadranu u antici*, Split, 2011.
- Wilkes, J. J., 1969 – *Dalmatia*, London, 1969.
- Wilson, E., 2007 – *Sacred books of the East: comprising The Vedic hymns, Zend-Avesta, Dhammapada, Upanishads, The Koran, and the Life of Buddha*, New York, 2007.
- Woloy, E. M., 1990 – *The symbol of the dog in the human psyche: a study of the human-dog bond*, Wilmette, 1990.

